

O‘ZBEK KULOLCHILIGIDA SHAKL, HAJM VA BEZAK UYG‘UNLIGI

Kayumov Erkin Kazakbayevich

Guliston davlat universiteti

“Amaliy san’at va dizayn” kafedrası o‘qituvchisi

e-mail: kayumoverkin@gmail.com,

Saidaxmedova Zarina

Guliston davlat universiteti

Amaliy san’at yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya: ushbu maqolada o‘zbek kulolchilik san’atining tarixiy ildizlari, shakliy xususiyatlari va badiiy ifoda vositalari tahlil qilinadi. Kulolchilikda shakl, hajm, bezak va mazmunning o‘zaro bog‘liqligi milliy maktablar misolida yoritiladi. Rishton, G‘ijduvon va Xorazm kulolchilik an‘analari orqali hududiy uslublarning o‘ziga xos jihatlari ochib beriladi. Shuningdek, kulolchilikning yoshlar estetik tarbiyasi va milliy merosni anglashdagi o‘rni asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: kulolchilik, shakl, hajm, bezak, milliy an‘ana, badiiy ifoda, estetik tarbiya.

Abstract: this article analyzes the historical roots, formal features, and artistic means of expression in Uzbek ceramic art. The interrelation of form, volume, ornament, and meaning in pottery is explained through examples from national ceramic schools. The distinctive features of regional traditions are revealed through the ceramic practices of Rishtan, Gijduvan, and Khorezm. The article also substantiates the role of pottery in the aesthetic education of young people and in understanding national heritage.

Keywords: pottery, form, volume, ornament, national tradition, artistic expression, aesthetic education.

Kulolchilik insoniyat tarixida eng qadimiy va uzoq rivojlanish yo‘lini bosib o‘tgan amaliy san’at turlaridan biridir. Uning ildizlari neolit davrigacha borib taqaladi. O‘rta Osiyo hududidan topilgan arxeologik topilmalar ham bu san’at turi juda qadimdan

shakllanganini, turli davrlarda esa uning shakl, bezak va texnologik jihatdan takomillashib borganini ko'rsatadi [1]. Xususan, Afrosiyob va mintaqaning boshqa qadimiy madaniy qatlamlarida uchraydigan sopol namunalari IX-XII asrlarda kulolchilik yuksak bosqichga chiqqanini tasdiqlaydi [4]. Mo'g'ullar bosqini davrida ayrim hunarmandchilik tarmoqlari sustlashgan bo'lsa-da, keyingi asrlarda kulolchilik yana jonlandi va XIV-XVI asrlarda yangi shakliy hamda bezak yechimlari bilan boyidi [7]. Bu holat kulolchilikning oddiy xo'jalik ehtiyojidan chiqqan kasb emas, balki xalqning estetik tafakkuri va yashash madaniyati bilan chambarchas bog'liq san'at ekanini anglatadi.

Kulolchilikda buyumning shakli, hajmi, sathi, bezagi va ichki mazmuni bir-biridan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi. Har bir idish yoki badiiy buyum avvalo o'z vazifasidan kelib chiqib shakllanadi. Dastlabki davrlarda idishlarning uchli tag bilan tayyorlanishi ularni yerga qadab qo'yish qulayligi bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, kulollik charxi keng tarqalganidan keyin shakllar tobora aniq, mutanosib va geometrik jihatdan mukammallashib bordi. Shu tariqa kulolchilikda foydali buyum bilan badiiy predmet o'rtasidagi masofa qisqardi. Buyum endi faqat foydalanish uchun emas, balki ko'rish, baholash va estetik ta'sir uchun ham yaratiladigan darajaga ko'tarildi. Kulolchilik san'atida hajm va muvozanat masalasi alohida ahamiyatga ega. Har qanday idishning tashqi ko'rinishi uning ichki tuzilishi bilan mos bo'lishi kerak. Keng og'izli lagan, chuqur bodiya, tik bo'yli ko'za yoki ixcham piyolaning har biri o'ziga xos proporsiyaga ega. Ana shu proporsiya buzilsa, buyum na funksional, na badiiy jihatdan to'laqonli chiqadi. Shu sababli kulol uchun shakl yasash oddiy texnik ish emas, balki muvozanatni his qilish, bo'shliq va hajm o'rtasidagi nisbatni topish, vazn va ko'rinish uyg'unligini saqlash bilan bog'liq murakkab badiiy jarayondir. Xorazmning bodiya shakllari yoki Rishtonning nafis laganlari shu jihatdan alohida e'tiborga loyiq: ular nafaqat maishiy buyum, balki fazoda o'z muvozanatini topgan badiiy jism sifatida namoyon bo'ladi.

Kulolchilikda ishlatiladigan asosiy materiallar sodda ko'ringani bilan, ularni tayyorlash va ishlatish jarayoni katta tajriba talab qiladi. Soz tuproq, suv, ba'zan tabiiy qo'shimchalar va bo'yoq-sir qatlamlari kulolchilikning moddiy asosini tashkil etadi. Tuproq bilan suv qorishib loyga aylangach, u bir necha bosqichda pishiriladi [1]. Loyning

yaxshi ishlanishi, ichidagi havoning chiqarilishi, namlik me'yorining to'g'ri ushlanishi va keyinchalik xumdon haroratining to'g'ri boshqarilishi buyum sifatini belgilaydi. Yuqori haroratda pishirish buyumning mustahkamligini oshiradi, shaklning barqarorligini ta'minlaydi va sirtiga berilgan bezakning chidamliligini kuchaytiradi. Terrakota va sirlangan buyumlar o'rtasidagi farq ham aynan shu texnologik jarayon bilan chambarchas bog'liq. Demak, kulolchilikni faqat naqsh bilan emas, balki material va olov bilan ishlash madaniyati sifatida ham tushunish kerak [4]. O'zbekiston kulolchilik san'ati bugun ham turli maktablar va hududiy an'analar orqali o'ziga xosligini saqlab kelmoqda. Rishton, G'ijduvon, Xorazm, Samarqand, Toshkent, G'urumsaroy va Qashqadaryo kabi markazlar nafaqat tayyor buyumlari, balki shakl qurilishi, rang tanlovi va bezak uslubi bilan ham birbiridan farqlanadi [7]. Bu maktablarning har biri o'z badiiy "tili"ga ega. Shu sababli kulolchilikdagi naqshni faqat sirt bezagi deb bo'lmaydi. U o'sha hududning estetik qarashi, tarixiy xotirasi va tasviriy didini ifodalaydi [8]. Buyumning shakli qanday bo'lsa, bezagi ham shunga mos ravishda tanlanadi. Aks holda tasvir va shakl o'rtasida uzilish paydo bo'ladi [9]. O'zbek kulolchiligidagi kuch aynan mana shu ichki uyg'unlikda namoyon bo'ladi.

Rishton kulolchilik maktabi o'zining rang tanlovi, erkin naqsh ritmi va shakliy nafisligi bilan alohida ajralib turadi. Rasmiy manbalarda Rishton Farg'ona vodiysining eng qadimiy kulolchilik markazlaridan biri sifatida tilga olinadi; bu hudud qizg'ish loy zaxiralari va kulollik an'alarining uzluksiz davom etib kelayotgani bilan mashhur. Zamonaviy ma'lumotlarda ham Rishton ustaxonalari "usta-shogird" tamoyili asosida faoliyat yuritayotgani qayd etiladi. Rishton buyumlarida ko'k, moviy va firuza ranglar ustun keladi, o'simliksimon naqshlar, novda va meva shakllari esa aylana sath bo'ylab tabiiy harakat hissini beradi. Bu yerda bezak idish yuzasiga yopishtirilgan tashqi unsur emas, balki shaklning davomidek qabul qilinadi. Shu sababli Rishton lagani yoki kosasi ko'rilganda undagi rang va chiziq ritmi buyum hajmi bilan birga o'qiladi.

Buxoro-Samarqand, xususan G'ijduvon maktabi esa o'zining yanada quyuproq rang yechimlari va xalqona badiiy ifodasi bilan diqqatga sazovor. Bu yerda sarg'ish-yashil, jigarrang va to'q tuslar ko'proq uchraydi. O'simliksimon naqshlar bilan bir qatorda ayrim

shartli hayvon shakllari ham uchrab turadi. Bunday tasvirlar naturalistik ko‘rinishga intilmaydi; ular soddalashtirilgan, ramziy va kompozitsion jihatdan umumiy shaklga bo‘ysundirilgan holda ishlanadi. Natijada tasvir ham, fondagi rang ham, buyum sathi ham bir kompozitsion markazga xizmat qiladi. Bu maktabda badiiy ifoda ko‘proq yerga yaqin, sokin va ichki barqarorlikka ega ko‘rinadi.

Xorazm kulolchilik maktabi esa shaklning salobati va naqshning tizimliliği bilan ajralib turadi. Xorazm bodiyalari, keng sathli idishlari va markaziy qismida beriladigan handasaviy yoki arabeska yo‘nalishidagi naqshlar o‘ziga xos monumentallik hissini uyg‘otadi. Bu yerda ko‘proq sathni uyushtirish, markaz va atroflarni muvozanatli taqsimlash, rangni geometrik tartib bilan uyg‘unlashtirishga e‘tibor beriladi. Shuning uchun Xorazm kulolchiligida buyumning o‘zi kengroq tasvir maydoniga aylanadi, naqsh esa shu maydonning ichki tartibini belgilaydi.

O‘zbek kulolchiligida rang va bezak faqat ko‘zni quvontirish uchun ishlatilmaydi. Ular xalqning badiiy tafakkuri, hayot haqidagi qarashi va tabiat bilan munosabatini ham ifodalaydi. Tabiiy tuproq, suv, olov va havo ishtirokida yaraladigan buyum kulol qo‘lida ma’naviy mazmun kasb etadi [4]. Ayniqsa, tabiatdan olingan rang va shakllarning ko‘pligi kulolchilikning tabiat bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Rishton ustalarining o‘simliksimon naqshlari, meva va daraxt obrazlariga yaqin bezaklari hayot davomiyligi, uyg‘onish va hosildorlik timsoli sifatida o‘qilishi mumkin [7]. Shu ma’noda kulolchilikda modda va ma’no bir-biriga qarama-qarshi emas; aksincha, ular bir-birini to‘ldiradi. Bugungi kulolchilik faqat muzey yoki ko‘rgazma uchun saqlanayotgan meros emas, balki amaliy va ijodiy davom etayotgan san’atdir. UNESCOning nomoddiy madaniy meros ro‘yxatiga O‘zbekistondagi kulolchilik san’ati kiritilgani bu an’ananing xalqaro miqyosda ham tan olinganini ko‘rsatadi. Bu tan olinishi kulolchilikka tarixiy yodgorlik sifatida emas, balki yashayotgan madaniy tajriba sifatida qarash zarurligini kuchaytiradi. Bugun ko‘plab ustalar tarixiy shakllarni zamonaviy did bilan uyg‘unlashtirib, qadimiy asosni saqlagan holda yangi mazmun yaratmoqda. “Usta-shogird” an’anasining davom etayotgani ham shundan dalolat beradi: hunar faqat buyum yasash usuli emas, balki dunyoqarash, did va mehnat madaniyatining avloddan avlodga o‘tish shaklidir.

Kulolchilikning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni ham alohida e‘tiborga loyiq. Bu san‘at turi orqali talaba va yosh avlod shaklni ko‘rish, mutanosiblikni his qilish, materialga ehtiyotkor yondashish va milliy badiiy merosni anglashga o‘rganadi [5]. “Tuproq tilga kirganda” kabi ko‘rgazmalar yoki amaliy mashg‘ulotlar yoshlarda ajdodlar merosiga nisbatan qiziqish uyg‘otadi, milliy san‘atning tirik an‘ana ekanini ko‘rsatadi [3]. Bunday tadbirlar nafaqat bilim beradi, balki estetik tarbiya, milliy xotira va ijodiy tafakkurni shakllantirishga ham xizmat qiladi [6]. Kulolchilikni o‘rganayotgan yosh uchun buyum tayyorlash jarayoni oddiy texnik mashq emas; u sabr, kuzatuvchanlik, nozik did va ichki intizomni talab qiladigan ijodiy mehnatdir.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek kulolchiligida buyumning hajmi uning barqarorligini, shakli amaliy vazifasini, bezagi hududiy va estetik xususiyatini, mazmuni esa usta tafakkuri hamda xalqning dunyoqarashini ifodalaydi. Shu to‘rt unsur uyg‘unlashgan joyda chinakam badiiy asar yuzaga keladi. O‘zbek kulolchiligini qadrlash degani faqat tayyor mahsulotni e‘tirof etish emas, balki uning ortidagi tarix, mehnat, tabiat, did va ma‘naviy tajribani tushunishdir. Ana shunda kulolchilik oddiy hunar emas, balki milliy san‘at tafakkurining yuksak namunasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirzakulov I.X. Kompozitsiya. O‘quv qo‘llanma. Toshkent -2023
2. I.H. Mirzakulov. NOTES LITERATURE TECHNOLOGY OF WORKING ON A STILL LIFE COMPOSITION. Maqola. american academic publisher. -1656 - 1659, 2025-yil.
3. I.X.Mirzakulov. AMALIY SAN‘AT YO‘NALISHIDA MUSTAQIL TA‘LIMNING TALABALARNING IJODIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDAGI O‘RNI. Maqola (Pedagogik tadqiqotlar jurnali). 2025
4. T.U.Mavlonov. Kulolchilik bezak turlari. Darslik. Qarshi 2025.“
5. Pardaboevich J. N., Tojikulovna I. Z. FACTORS FOR INCREASING SPIRITUAL AND SOCIAL ACTIVITY IN YOUTH EDUCATION //International journal of scientific researchers (IJSR) INDEXING. – 2024. – T. 5. – C. 124-126.“

6. Pardaboevich J. N. Interpretation of the Problem of Educational use of Aesthetic Views of Eastern Thinkers in Pedagogical Research //Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL). – 2024. – Т. 3. – С. 9-9.
7. Kazakbayevich K. E., Baxromjon o'g'li A. B. FARG 'ONA VODIYSI KULOLCHILIGI AN'ANALARI //THEORY AND ANALYTICAL ASPECTS OF RECENT RESEARCH. – 2025. – Т. 4. – №. 43. – С. 16-23.
8. Ibadullaeva, Zarifa, and Nabi Jumaboev. "UZBEK NATIONAL ART AND ITS SCHOOLS." Журнал академических исследований нового Узбекистана 2.2 (2025): 127-130.
9. Kazakbayevich K. E., Baxromjon o'g'li A. B. FARG 'ONA VODIYSI KULOLCHILIGI AN'ANALARI //THEORY AND ANALYTICAL ASPECTS OF RECENT RESEARCH. – 2025. – Т. 3. – №. 35. – С. 94-101.